

МЕТОДОЛОГИЧЕН СТАТУТ НА ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИТЕ ПОДХОДИ В СОЦИАЛНАТА ПСИХОЛОГИЯ

Красимира Йонкова

За един указващ контекст и към средоточието по темата – няколко думи изобщо за ролята на психологията днес. А тя, безусловно, е с нарастваща популярност. Дали е само мода, или мимолетен дискурс в шареното, но празно откъм дълбочина съвремие? Или напротив – и точно поради това – един, макар и не съвсем осъзнат, но издълбоко почувстван стремеж към познание и смисъл?

Човешкият смисъл – на историята, природата, науката, културата, социалната и личната съдба.

Търси се образование, информация, ориентир, познание. Факт е, че психологичната наука интересува все повече хора. Какво ги кара в зората на високо технологичния XXI век да се обръщат към психологията, чийто основен предмет е вече дискредитирано понятие? Етимологията му е пределно ясна: тази наука е „наука за душата”. Може би духът на времето, който принуждава към активност, чийто смисъл се схваща все по-трудно, не всякога и не напълно.

Настоящото е подвластно на импулси за действие, в голямата си част лишени от насоченост. Човек е сякаш „зашеметен” от дейности и бясна конкуренция, естествено вкопчен в удобната формула за „дефицит на време”. Лесно става податлив да го вербуват за подлото повече, отколкото за достойното. Преживяваме сякаш „бум” на душевни разстройства, срещаме се намръщени и изнурени, излъчваме нещо тъмно и лепкаво – като „погнусата” на Сартр. Приютяваме се в някаква масова психоза, която обръща нещата „с краката нагоре”, формирайки една абсурдна реалност. В нея няма нищо сигурно, нито пък значими опори. Дали профилът на нашето съвремие ни кара да сме толкова объркани, потиснати и невротични, а също агресивни, антисоциални и вулгарно-материални в повечето проявления на и без това краткия ни живот?

Изглежда съвсем естествено точно ние – работниците на полето на психологията – все по-тревожно да се питаме има ли изобщо истина и къде е тя сред всичките иначе все истинни теории, методи, терапии, ортодоксални и екзотични религии, гадатели и парапсихологии – един панаир на суетата и всевъзможни страсти.

А тъкмо от нас очакват ориентир с вперен взор – все повече събудени умове и почувствали крехка надежда сърца. Човеци, заразени от огъня да разширяват психологичния си кръгозор. Днешното човешко същество в днешния преломен свят е изправено пред много въпроси – заради смесването на перманентната деградация на обществото с нарастващото разгръщане на неговата цивилизованост. То се оказва лошо подготвено да си отговори на особено тежкия въпрос: какво да прави със свободата си, в какво да вярва и как да живее? От психолозите то търси ориентир. А ориентирът с научна терминология се назовава „методология”.

Контекстът на споделените дотук съображения има за цел да разкрие изключителната важност на методологията за потенциала на съвременната психология да бъде в полза на човека. Тя анализира, сравнява и синтезира обектите си от разнородни позиции, но винаги изграждайки в паралел два свята: светът на теоретичните конструкции и светът на емпиричните факти. В имплицитното си взаимодействие, те творят съответния методологичен свят. Той е сложен, понякога неясен и трудно достъпен, но проникването в него пази от риска да се остава в изненада от очевидното и в удивление от тривиалното.

Методологията е важна, защото е посока, система, стратегическа схема на поведение, научно или всекидневно, повече или по-малко релевантно на реалностите в живота. Науката не е живот, но тя е осмисляне на живота. Знанието е научно (полезно) поради метода, поради систематичното единство на всичко, което някога се е знаело и се знае, тоест, чрез преминаването през много разпръснати неща към принципите, в които те се свързват.

Замисълът на настоящата студия гравитира около опита за осмисляне и сравняване с цел систематизиране на сложния конгломерат от подходи, лежащи в основата на общометодологичните търсения в съвременната социална психология – възможно най-комплексният клон на психологичната наука, поради своя междинен, граничен, интегративен характер.

В началото, нека се изкаже простичко: в научноизследователската практика на социалната психология се ползва съвкупност от средства, която обслужва провеждането на емпиричните изследвания. Съобразно хипотезата, изследователят трябва да избере най-подходящия за целта проект (проучвателен, описателен, каузален) или да разработи своеобразна комбинация от тях – с интенцията да намери най-подходящият път, който би го отвел до решаването на проблема.

Тук е важно да се разбере, че всеки етапизиран изследователски процес трябва да има фундамент, който да се твори от възприемането на определен научен подход (теоретичен модел) към изучавания обект. В един по-свободен изказ, “научният подход” може да се дефинира като система от теоретични принципи с лидерски функции за протичането на конкретното емпирично изследване.

Предметната област на социалната психология показва, че най-често експлоатираните пътища за проникване в “социалността” на поведението е възможно да се опишат чрез системния, структурно-функционалния, сегментарния и ситуативния подход. В съвсем кратък план, същността на всеки от тях отразява визията на следния парадигмален модел:

Системният научен подход е може би най-универсалният, защото се прилага както към природните, така и към социалнопсихологичните феномени. Той пречупва изучавания обект през призмата на система, която се постулира за относително стабилна структура от елементи, връзки и отношения между тях, различни от характеристиките на която и да било друга система.

Методологичното затруднение тук е в основанията за дефинирането на определена съвкупност от явления като “система”. В тази перспектива, “дефинирането” е неправомерно да носи краен, абсолютен характер; то трябва да остава по-скоро в ограниченията на някаква условност (тоест, да бъде винаги с отворен характер). Защо?

Защото феноменалния свят на социалнопсихологичното е твърде компликативен (усложнен). Границите между личния свят на индивида, ролевите измерения на неговата социализация и връзките му с институционализирания свят на обществото – са едва уловими. В това пространство всяка обособена система взаимодейства по някакъв начин с други системи. Така всяка диада, триада и повече отделно дефинирани системи с някакви връзки помежду им, биха могли да представляват

система от по-висш порядък, а конституиращите я системи – да играят ролята на “подсистеми”, субординация на нейните елементи. Затова този начин на дефиниране на системите е прекалено произволен и схематичен.

Въпреки това той отстоява важното си методологично (и методическо) значение в изследователския процес. Системният подход позволява на психолога да обособи определена част от изучаваното явление, която да е в някаква степен независима, отличаваща го от останалите, и точно поради тази му “уникалност” – да го анализира в контекста на определени причинно-следствени връзки и зависимости. (Друг е въпросът доколко извършваните днес социалнопсихологични изследвания имат “уникални”, действително заредени с евристичен потенциал цели и задачи.)

Идеята за разглеждането на изучаваните обекти като интегрирани, взаимообусловени и изпълняващи строго определени функции (при това зададени от съответните аксиологични системи на обществата), влиза в обръщение в социалните науки под названието “функционализъм”.

Рожба на първите години на XX век, структурно-функционалният подход дължи появата си на плеяда големи имена във философията, социологията и антропологията (Крьобер, Бенедикт, Мийд, Малиновски, Радклиф-Браун, Парсънс, Мертън), известни в специализираната литература като радетели на функционализма.

Методологичните принципи на подхода обвързват социалните характеристики на индивида и обществото със следните постулати:

– съществува единство на обществото като взаимовръзка на социалните структури; това означава, че те са интегрирана функционална система, в която всеки компонент отговаря на определени потребности на общата съвкупност (извършва определена част от “работата”);

– разграничението на функциите се осигурява от диференцираните социални структури; това означава, че различия в структурите се пораждаат винаги в която и да било вече установена система;

– перманентното поддържане на елементите на структурите (производствени, ритуални, нормативни, психологични) осигурява съхраняването на обществото като функционално единство; това означава, че гарантира и жизнеспособността на отделните му членове.

Въпросът е, дали подобно обяснение на “социалността” може да се приеме за логически съгласувано или не – с действителната природа на социалнопсихологичните феномени?

Методологичното затруднение на структурно-функционалния подход произтича от несъстоятелното предположение, че обществото е неизменна даденост, съществуване извън контекста на течащата в него социална динамика.

“Методологията на функционализма неизбежно води до разглеждане обекта на изследване (етническа общност или социална група) като поставен извън историческото време, като затворена система, която не се изменя и развива, а само постоянно възпроизвежда собствената си структура. На основата на разработените функционалистски модели се оказва невъзможно да се достигне до макроструктурите на сложните национални общества, от статичното описание на социалните връзки и функции до теоретичния обхват на социалната динамика. Става все по-ясно, че дори системите и връзките на родството, смятани за устойчива основа на социалната организация, търпят видими изменения и все по-дълбоко се интегрират в системата на много по-широките социално-икономически, политически или културни отношения. Променят се също символите, нормите и представите” (*Ерасов, 1997, с. 78*). Следователно, логиката на този подход утвърждава разбирането, че отделните социални структури – в процеса на своето функциониране – се възпроизвеждат, в резултат на което обществото запазва основните си структурни и функционални характеристики.

Но точно това разбиране провокира както силните страни, така и недостатъците на подхода. Предимство например е изискването, че при анализа изследователят трябва да се абстрахира от перманентните изменения в социалните структури и обуславящите ги човешки отношения – като се фокусира върху основните функционални връзки в обществото: защото, това са връзките, които го характеризират в даден момент или отрязък от време. От друга страна обаче – разглеждайки социалните феномени в статично състояние – той се лишава от възможността за достъп до макроструктурните промени с произтичащите от тях следствия за индивидите. А тези промени, както се знае, имат вероятностен, и в не малко случаи противоречив характер на проявление.

Стават ясни основанията на възраженията срещу функционалния подход, активизирали се особено през последните няколко декади. Това е подход, който не съдейства за изход от съвременната криза в социалната психология поради акцентите си главно върху интегритета на обществото и неспособността си да анализира противоречията и кон-

фликтите в него – несъмнено, съществени детерминанти на социалната реалност.

Функционализмът се представя с множество методологични разновидности и казаното тук не се отнася с еднаква сила за всички тях. Но проекциите му в периметъра на социалната психология клонят към изводи със следното методологично значение:

– първо: тъй като функционалното обяснение е по необходимост телеологично, то неговата логика винаги се представя като обвързана с целевите обяснения, давани от индивидите за техните постъпки;

– второ: резултатите от действията на който и да било индивид често са нещо съвсем различно от целите, поставени пред тях (в общностния живот на хората дадена цел, например, може да бъде (и по правило е) “колективна”, но никой от участниците в нейното осъществяване не може да твърди, че именно резултатът от неговите действия съвпада с поставената цел);

– трето: социалнопсихологичните представи, създавани чрез функционалното обяснение са или много близки до “организмичните”, или са в голяма степен зависими от аналозиите със саморегулиращите се системи, снабдени с различни лостове за обратни връзки (но саморегулиращите се системи “не знаят” какво правят по начина, по който едно човешко същество може да знае това).

В дискурса на изведените методологични следствия би било резонно заключението, че функционалните обяснения могат да претендират най-вече за това, че допълват останалите обичайно използвани подходи – като съдействат на разбирането как действията на отделния индивид се отнасят към действията на другите индивиди по един непреднамерен, но не и случаен начин. И още нещо, функционалният анализ и неговия език (между впрочем, възприеман за “жаргонизиран здрав разум”) се използват, за да покажат как “различни” модели на поведение могат да бъдат функционално идентични (например купуването на една вещ и открадването на същата).

Така или иначе, структурният функционализъм има мястото си на обяснителен подход в социалните науки, и в частност в социалната психология.

Нужно е да се признае, че функционалните съждения са дълбоко вплетени във всекидневните обяснения на случващото се в живота. Като се вземе под внимание степента, в която хората обясняват поведението си в “целеви термини” (задача, стремеж, намерение, очакване,

желание) трябва да се очаква и съществуването на идеи относно целите на социалните институции – опосредстващи действията и определящи ролите на различните индивиди. Хората могат напълно да грешат в преценката си за постигането или съгласуваността на своите цели, но въпреки това те си изработват функционално обяснение.

Наличието му най-малкото показва възможността за съществуване на много и различни обяснения, а най-важното, че този вид обяснение няма нищо общо с обясненията чрез причина и следствие (*виж още за подхода Йонкова, 2005, с. 56–58*). Дали структурният функционализъм – като своеобразен вид холистично обяснение на социалнопсихологичните феномени може да постигне по-големи резултати от другите подходи, и дали би могъл да промени изцяло представите за “социалността” в социалнопсихологичната реалност – е въпрос, отворен за решения.

Следващият подход към социалността е свързан с така нареченото ѝ “сегментиране” (партикулиране, раздробяване, надребняване).

Той принадлежи към онези методологични начала, които концентрират научния интерес при подготовката на инструментариума за провеждане на изследване, целящо да изучи определен кръг социални процеси или явления. По тази логика, подходът изисква средоточие на вниманието към отделна, обособена част от изследвания обект – за да намери възможност да реши конкретен проблем в точно определен аспект.

Силната страна тук е стратегическата. Тя позволява да се прави условно “разчленяване” на даден поведенчески феномен въз основа на различни критерии. Целта е да се идентифицират и анализират наблюдаваните реакции в резултат на определени стимули. Третирани по този начин, феномените на поведението биха могли да бъдат раздробени на голям брой “сегменти” – в зависимост от равнището на конкретизация, до което желае да стигне изследователят.

Въз основа именно на тези конкретизации се извършват прогнози за поведението на различни целеви групи – обособени по сходни характеристики и при определени условия.

Тук методологичното затруднение идва, ако се зададе сериозният въпрос: доколко практиката на “сегментирането” предпоставя основанията за извършването на генерализации и прогнози за поведенческите проявления на групи от хора, представители на различни популации и култури – при положение, че получените резултати се отнасят до поведенчески реакции, регистрирани при изследването (в общия случай лабораторно, макар и многократно) на конкретни индивиди, формирали опреде-

лена целева група? Независимо обаче от въпросната си несъстоятелност, подходът е широко лансиран в методологията на изследванията, главно от привържениците на позитивно ориентираната социална психология.

Подстъп към “социалността” може да се осъществи и чрез така наречения ситуационен подход, чийто потенциал най-често се влага в демоскопските изследвания (проучвания на общественото мнение и настроение).

Те целят идентифицирането на нагласите по даден проблем в обкръжението на социална среда или структура, в които той реално се проявява. Проучването се “ситуира” в действителната, “живата” социална ситуация, което позволява да се улови и проанализира възможността за решаването му. При това от страна както на вътрешните, така и на външните фактори, влияещи върху поведението на хората от съответната общност. Опознаването на самата проблемна ситуация съдейства и на перспективите за прогнозиране на развитието на проблема, респективно на безконфликтното му решаване в условията на конкретна социална среда, обитавана от съответен човешки ресурс.

Методологията на социалнопсихологичните изследвания използва (по-скоро, би трябвало да използва) демонстрираните от нея подходи комплексно. На практика – да допълва и обогатява избрания основен подход със заимстване на принципи и концепции, изследователски техники и процедури, присъщи на останалите.

“Успехът на научното търсене може да бъде осигурен само от наличието на много подходи, които да се съпоставят с емпиричните данни” (*Ерасов, 1997, с. 81*). И още: “За академичната и практическата ценност на социалната психология са еднакво значими изследователските резултати, третиращи поведението на човека във всички измерения на неговото присъствие в обществото” (*Градев, 2002, с. 15*). До каква степен обаче “измеренията на човешкото присъствие” се третират комплексно, многостранно и морално?

За да добие поне бегла представа за сериозността на поставения въпрос, читателят ще бъде помолен да насочи вниманието си към дискуссионния характер на три проблемни теми: за видовете изследвания, за отношенията между теорията и емпирията и за уникалните “правомощия” на науката социална психология да се ползва от метода на лъжата.

Разновидностите на изследванията, които имат за предмет човешкото поведение, се структурират в различни класификации, но най-зна-

чимата за методологията е свързана с разграничаването им на фундаментални и приложни.

Първите са ангажирани с решаването на задачите по описанието, прогнозирането и обяснението на взаимовръзките между различните поведенчески феномени. Противопоставените им приложни изследвания се определят за такива, доколкото са непосредствено свързани с решаването на конкретни, по-частни проблеми.

Отношенията между двата типа изследвания би трябвало да имат взаимообусловен и в не малка степен диалектичен характер. С други думи, ако фундаменталните се ползват за теоретичен модел на приложните изследвания, то на свой ред техните резултати трябва да служат за коректив на фундаменталните – като препотвърждават или опровергават твърденията им.

Демонстрира се обаче практика, подценяваща значението на фундаменталните и лансираща значението на приложните изследвания.

Тази едностранчивост е неправомерна. Фундаменталните изследвания са непосредствено свързани със съдържателни въпроси от първостепенна важност. Основният им принос е във факта, че разкриваният от тях характер на общите тенденции в проявленията на поведенческите форми може успешно да се отчита и прилага в многообразни практически ситуации.

Във функцията си на стратегия за решаването на реални проблеми, значението на фундаменталните изследвания е с несъмнена полезност. Те изучават съдържателната същност на явленията независимо и главно с цел да разкрият достатъчен брой съществени характеристики. Едва след това вече, създаденият реален комплекс от знания за съответните феномени може да бъде вложен в основанията на приложните изследвания, посветени на конкретен проблем.

Следствията на подобна едностранчива, емпирична и ограничена перспектива за достъп до социалността на човешкото поведение логически водят до методологичното затруднение, свързано с нарушения баланс между теорията и метода. С други думи – водят до разрушаване на самата структура на познавателния процес, която се твори (и това се признава повсеместно) както от теоретичните конструкти, така и от емпиричните факти.

Нещо повече, контекстът на “американизираната” социална психология не само пренебрегва значението на теорията “за сметка” на метода, но налага и визията, че на настоящия си еволюционен етап психологич-

ната наука не може да си позволява “да губи време” за изграждането на теория. Защото, каквато и нова ситуация да възникне, тя може да бъде експериментално манипулирана и следователно изобщо няма нужда от теоретизиране. Поведението в тази ситуация ще бъде “разложено” на причинно-следствени връзки и неизбежно приведено в система – в отсъствието на теория.

Немалко заслуги към обявяването на теорията за “безсмислена” има авторитетното присъствие на големия американски психолог Боби Скинър, чиито радикални схващания “против теорията” отстояват стабилни позиции в полето на социалната психология:

”Думата “теория” означава всяко обяснение на наблюдаем факт, апелиращ към събитие, произтекло някъде, на друго равнище на наблюдение, описано в други термини, и ако изобщо е измерено, то е въз основа на други параметри. . . . Аз твърдя, че теория от такъв тип не стимулира изследванията в областта на поведението, защото изкривява фактите, предлага фалшиви убеждения за състоянието на знанията и води до прилагането на методи, от които трябва да се откажем” (*цит. по Холл, Линдсей, 2000, с. 540*).

Апелът тук е недвусмислен: към изучаването на простите елементи на поведението (“сегментите”) – с увереността, че цялото е не нещо повече от сума на неговите части. Но това е нищо друго, освен форма на елементализъм, крайно опростяващ сложността и ощетяващ богатството на човешкото поведение.

В обсъжданията по този въпрос може би е по-прав големият Карл Юнг, отбелязвайки в своите “Тавистокски лекции: “Времето на обобщаващите теории все още не е настъпило. Дори понякога ми се струва, че психологията не е разбрала нито мащабността на задачите си, нито обърквашото и потискащо сложното естество на своя предмет” (*Юнг, 1992, с. 12*). Но какво, все пак, представлява теорията?

Разбира се, и тук има многобройни определения. В случая като задоволяващо може да се посочи следното: “Теорията е набор от логически непротиворечиви твърдения за поведението, които: обобщават съществуващото емпирично знание за дадено явление; организират го в точни твърдения за отношенията между величините; дават предварително обяснение на явлението; служат като основа за предсказване на поведението” (*Гудвин, 2004, с. 102*).

Изречено с прости слова, теорията олицетворява страстта, стремежа на учения действително да си отговори на въпроса ”защо?”. Тя

предполага осъществяване на опит да се разбере защо определено събитие или процес се случва “така”, а не “по друг начин”. Теорията е “отвъд” ограниченията на простите наблюдения или описания на аспекти от поведението; тя се стреми да ги разбере, а после – да ги обясни.

Как се използва теорията в социалнопсихологичните изследвания?

В областта на естествените науки, теориите се формулират във формата на математически уравнения. В социалната психология обичайно те се представят чрез вербални твърдения или предположения.

Независимо от начина на формулиране, теорията “живее” винаги в два компонента: основополагащи концепции и твърдения относно техните отношения. В нейното пространство се съдържа информация за възможната ситуация, указват се механизми за евентуалната познавателна репрезентация, посочват се варианти за отключване на поведенчески форми.

От особено значение за теоретичното мислене е феноменът на “очакването”. Именно той се въплащава в понятието “конструкт” – онзи хипотетичен фактор, който е невъзможен за непосредствено наблюдение и чието съществуване може логически да се предскаже въз основа на някакви реакции при някакви обстоятелства.

Днес е наложено виждането, че “добрата” психологична теория е по възможност “най-простата”.

В идеалния случай това означава, че включва минимален брой конструкти и допускания, необходими за адекватно обяснение на явленията и предсказване на резултатите от бъдещи изследвания. С други думи, ако две теории са еквивалентни по всички показатели, освен “простотата”, то за предпочитане е по-простата (*ср. Гудвин, 2004, с. 112*). По оценъчния критерий “широга на обхвата”, теориите в социалната психология се различават значително: някои включват колкото се може повече страни на човешкото поведение, други са фокусирани върху отделни негови аспекти. Може би най-важният елемент на теорията е способността ѝ за по-нататъшно развитие. В хода му се илюстрират нейните отношения с фактите и се демонстрира евристичен потенциал за нови открития.

Изграждането и налагането на една теория е дълъг процес на пикове и спадове, на триумфи и фрустрации, и със сигурност – на немалко метаморфози. Потвърждаващи доказателства, получавани в резултат на емпирични процедури, се считат за най-важни свидетелства на приложната ѝ пригодност.

“Добрата” теория – в дискурса на нейната полезност – притежава няколко характерни белега:

- помага за организиране на емпиричния набор от данни;
- представлява модел за обяснение на широк кръг от явления;
- сякаш никога не може да бъде окончателно доказана;
- стои отворена за преформулиране и проверка;
- степента на доверие към нея варира;
- цел на изследователските процедури е не да я доказват или проверяват;

– тяхната цел е да набират свидетелства, отнасящи се до нея.

“Ако изследователят възнамерява да “докаже”, че “любимата” му теория е точна, това ще бъде сериозно нарушение на научния скептицизъм” (*Бэрон, Бирн, Джонсон, 2003, с. 45*). И още: “Развитието на всеобхватни, прецизно разработени теории е първичната цел на всички науки, и социалната психология в тази връзка не представлява изключение” (*нак там, с. 43*). Но вече бе открито, че фактически “ценността” на метода в практикуваната методология на изследванията обезсмисля теорията и възпрепятства усилията за развитието ѝ.

Какво, от своя страна, представлява основният метод, откъде идва той и каква в случая е неговата несъстоятелност?

Повечето изследователски планове на социалната психология следват принципите на методологията в точните науки. За класически пример в тази връзка трябва да се посочи методът на Джон Мил.

Той постулира, че ако “А” винаги се следва от “а”, а “не-А” винаги се следва от “не-а”, тогава “А” със сигурност е причината на “а” (*Мил, 1994, с. 28–45*). Но тъй като “психологичното” не е от порядъка на точните науки, то появата на специфични съображения около този принцип е напълно естествена.

Тук повечето променливи са абстрактни и по правило имат малко на брой преки (еднозначни) връзки с биологичния, с физическия, а и със социалния свят. Даже и да не се изтъква фактът, че самият акт на наблюдение и измерване (експериментиране) на психологичните величини променя реакциите на изследваните лица, което *de facto* ги прави различни от хората в реалния (всекидневния) живот.

Разбирането на методологичните психологични проблеми може да се фунда на осмислянето на водещата аксиома на науката (позитивната) и произтичащите от нея факти за психологичното изследване. Аксиомата е, че няма познание без сравнение, а верността ѝ се “доказва”

именно от метода на Мил за различията. Водещата логика е, че сравнението е основно за разбирането на процедурите (наблюденията) в условията на “А” и “не-А”. Достъпът до третирания феномен изисква сравнения между диадите (двойките) на няколко различни условия. Тази картина обаче има за следствия факти, които създават проблемността на психологичното изследване.

Най-напред, измерването в неговия периметър е неточно и никога не може да бъде толкова вярно, колкото типичните измервания на променливите във физиката или биологията. После, в измеренията на “психичното” има голям брой променливи, които са относително независими. Някои считат, че те са повече от 500, други – доста по-малко. Така или иначе, са много. (За сравнение, във физиката например има не повече от дузина основни променливи: време, пространство, маса, заряд и т.н.)

Видно е, че има значима разлика във възможностите за поддържане на “контрол” над тях в двете предметни области (ключов момент на изследователските процедури). Тази очевидност се пренебрегва обаче, и психологията традиционно твърди, че е способна да осъществява такъв – претенция, която подхранва методологичните затруднения.

Има още един факт, категорично отличаващ социалните от естествените науки. Той е свързан с показателите на първите и отразява “отчайващата” им непостоянност. Установено е с консенсус, че дименсиите на човешкото поведение варират в протекание на времето – някои побавно, други по-бързо, но във всички случаи – варират. (Посочването само на явлението “настроение” е достатъчно красноречив пример.) Това означава, че всяко регистриране (независимо от аспирацията му за обективност) може да има някаква валидност единствено в контекста на даден отрязък от време, определени условия (обичайно “изкуствени”) и съобразно характеристиките на конкретен индивид. Получените от подобни изследвания резултати само много условно биха могли да имат общовалидна (научна) стойност.

Такива, за съжаление, са следствията (фактите) от възпроизводството на позитивистката методология, предпочитаща метода в ущърб на теорията.

От няколко десетилетия социалната психология търси алтернативи за изход от създадалото се положение, опитвайки се да “тушира” негативите, които консумира от наложилата се изследователска практика. Оказва се, че тя разполага с концептуална цялостност единствено във

визията си за “променливите величини”. Затова сякаш целта ѝ е да открива все нови и нови психологични променливи, като показва взаимоотношението между тях и вече откритите, разбира се, и нововъзникващите отношения с вече известните променливи. И така нататък. Всичко това – за да получава признанието на науката (позитивната), че е доказала “факти”.

Между впрочем, в естествените науки дефинирането на понятието “факт” се описва от твърдението за взаимоотношението между две променливи величини. Но за да разбират “значението” на фактите, учените трябва да разполагат с контекста на сравнителните взаимоотношения (изискването от аксиомата на Мил), защото само той позволява придаването на смисъл на получените данни. Наборът от сравнителните взаимоотношения (контекстът на изследователските процедури) е това, което придава значение на твърденията за взаимоотношенията между променливите. Този контекст на сравнителните взаимоотношения изчерпва и областта на изследователската методология.

Така представата за “целта” на почти всички науки се олицетворява от задачата да разберат защо и как се появяват взаимоотношенията. За социалнопсихологичната методология това означава да определи силата, големината (размера) и каузалната посока (взаимна причинност, взаимна следственост или реципрочност на причината и следствието) на тези взаимоотношения. Способността ѝ да направи заключение за каузалното взаимоотношение се обозначава като “вътрешна” валидизация, докато “външната” се отнася до сумата от характеристики, позволяващи твърденията да бъдат “генерализирани”. С други думи, да бъдат обобщени за сходни лица и събития в реалния социален живот на хората – извън стените на лабораторията и строго контролираната експериментална среда.

В този аспект на процедурата, образно казано, психологията има (когато си го признава) лавинообразно растящи проблеми.

Повечето от изследванията (особено в американската социална психология) се провеждат не върху сложни, а върху прости поведенчески форми; което е не по-малко важно – върху животни (мишки и плъхове, гълъби и дрозофили), филогенетично отделени от хората и очевидно различни в много аспекти, или пък върху отбрани популации студенти. Следователно, апологетизираната строгост и адекватност на емпиричните величини трябва да е илюзорна, доколкото съществува само и в много ограничен смисъл. В опитите да се придаде по-общо значение, понятията,

базисно ясни, лесно се превръщат в двусмислени, а “верните” определения – в безсилни.

По същество, възприетата позитивистка методология абсолютизира Нютоновото понятие за наука и цели да разшири приложението на (механистичния) метод към социалните науки.

С особено силни позиции и ярко отражение върху методологията на социалната психология се ползва така нареченият “логически позитивизъм”. Тъжните му заслуги (постпозитивизъм) са в налагането на една крайно формална визия за учения-изследовател, създава стереотипното му възприемане от масовото съзнание и устояла до днес: той е “обективният” и “непредубеден” търсач на истини, който с всяко ново поколение създава все по-мощни математико-статистически методи и психоизмервателни техники.

Но експлицирането на “такава” наука, с “такава” теория и с “такъв” метод се оказва трагично неадекватно в областта на социалните науки. “Тук особено важни са проявленията на позитивистките нагласи – като редуccionистка вулгарно-материалистична доктрина, наложила се тенденция в “науките за духа” в цялост” (*Белик, 2001, с. 12*). Развитието на други, противоположни на позитивизма движения, а и непредубеденото наблюдение върху реалния живот на хората – показва това.

Ако се употреби свободно концепцията на Томас Кун за “нормална наука”, то заключението би се обвързало с констатацията, че съвременните учени обичайно “виждат” онова, което искат (трябва) да “видят”, и следователно – субективно и ирационално защитават съответни позиции. Науката не натрупва бавно и непрекъснато все по-добро разбиране за природата, обществото и човека в тях, а преживява периодични “революции”. Особеното (недопустимото) за действителния научен прогрес е, че те изместват старите парадигми не с мощта на доказателства (непротиворечиви и убедителни емпирични или логико-интуитивни твърдения), а спечелвайки колкото се може повече привърженици, променили убежденията си и така съумели да изгласкат предшествениците си (*ср. Кун, 1994, с. 84–103*).

Но все повече психолози (особено радетелите на алтернативната изследователска методология) са убедени, че адекватното разбиране на човешкото поведение предполага нещо повече, отколкото “раболепното” прилагане на експерименталните методи на естествените науки, при това с пренебрежение към интелектуалния потенциал на теориите. Тези учени признават узвимостта на собствените си теоретични пози-

ции – доколкото се основават на емпиричен опит, невъзможен за пряко наблюдение и строг контрол – но става все по-убедително, че техните позиции са по-релевантни на събитията, които искат да обясняват.

Защото общофилософската методология, от която израства социалнопсихологичното алтернативно методологично направление (главно философията на живота) “...почива на жизнения протест срещу преувеличената роля на изчисляващия разсъдък в съвременното общество, на протеста на душата против машината и породеното от нея овеществяване, технификация и обездухотворяване на човека” (*Белик, 2001, с. 14*). И защото: “От абстракцията се страхуват само онези, които не са свикнали да мислят” (*Лосев, 1994, с. 14*). Всяка научна формула е необходимо абстрактна, защото дори и получена от опита, тя е анализ на опита, логика на опита, и в този смисъл – негова теория.

Създалото се статукво – на респект към метода и обезценяване на теорията – има за следствие не само нарушения баланс в логиката на познавателния процес. То се проектира и върху отношенията между участниците в самия изследователски процес, чисто човешки и формални, създавайки особената морална атмосфера, от която се “ражда” знанието.

Днес изследователите се ръководят (или трябва да се ръководят) от строгите и ясни правила, формулирани от Американската психологична асоциация (АПА) при провеждането на експерименти с хора:

“Психолозите уважават достойнството на индивида и ценността на живота, стремейки се да обезпечат съхраняването и защитата на фундаменталните човешки права. Обвързани са в служба на целите за умножаване на знанията за човешкото поведение и разбиране на хората – както на самите себе си, така и на другите – като използват тези знания за прогреса на човечеството. Преследвайки тези цели, те полагат всички усилия, за да защитят благополучието... на участниците в изследванията” (*цит. по Хок, 2003, с. 10*).

Сред базисните принципи на Етичния кодекс със значение за методологията на изследванията, е особено важно да се открий съдържанието на следните:

– информираното съгласие; с това понятие се обозначава решението на потенциалния участник да се подложи на процедурите; изследователят е длъжен да предостави информация, чрез която да му обясни в какво точно се състои експериментът; има случаи, когато действителните цели не могат да бъдат съобщени, доколкото биха довели до

промяна на поведението и неверни резултати; тогава се използва “лъжата” – така или иначе на лицето трябва да се даде информация, за да се получи “осведоменото” му съгласие; прикриването на детайли и истински цели се оневинява чрез важността на изследването;

– правото за напускане на експерименталната процедура; всеки изследван трябва да знае, че може свободно да се откаже от по-нататъшното си участие по всяко време – ако изпадне в дискомфорт или по каквато и да било друга причина;

– обсъждането на изследването (дебрифинг) и осигуряването на безопасност; експериментаторите носят отговорност за всякакви увреждания, които процедурите биха могли да нанесат; прилагането на повечето методи не оказва вредно въздействие – както по време, така и след приключването на експеримента; но понякога безобидни процедури се отразяват негативно от изследваните и пораждат фрустрации, потиснатост, дискомфорт, загриженост; за предотвратяването на подобни ефекти се съблюдава етичното правило за обсъждане на експеримента след приключването му – особено належащо при деклариране на “лъжлива” цел; изисква се подробно обяснение на действителните цели на експерименталната ситуация и се предоставя възможност за споделяне на преживявания;

– придържането към конфиденциалност задължава гарантирането на изключително дискретния характер на получените данни – с изключение на случаите със специална договореност; това не означава, че резултатите не могат да се съобщават и публикуват, изисква обаче привиждането им във форма, непозволяваща идентификация на личните данни; при изследването на деца е задължително да се получи съгласие от родителите им.

Тези, и редица други принципи на Етичния кодекс, непрекъснато предизвикват горещи спорове в научното психологично общество.

През последните години се водят непрекъснато дискусии по повод на “измамите” в науката изобщо. Има дебат по въпроса дали те са просто “непреднамерени случайности”, или образно казано, “връх на айсберг”, чиято основа не предвещава нищо добро.

Един от принципите на Етичния кодекс например недвусмислено указва, че психолозите трябва да бъдат “кристално честни” в научната дейност, преподаването и психологичната си практика. Някои от стандартите конкретно визират “греховните” желания за фалшификация на данните. Що е това научна измама и защо я има?

Първата част на въпроса има ясно дефинирани отговори. За “измама” в специализираните среди се счита “преднамерената” лъжа, практикувана с цел да се получи незаслужена или противозаконна изгода” (Гудвин, 2004, с. 81). В полето на науката виреят два типа “мошеници”: плагиати, които присвояват чужди идеи, обявявайки ги за собствени, и фалшификатори на данни. Ако първият “грех” е свойствен за всички области на човешката дейност, то вторият се среща само в науката. Защо го има?

Някакъв отговор може да се потърси в проявите на феномена “отношение”.

Отношението към фактологичния материал лежи в основата изобщо на научното познание. Ако фундаментът е “подвеждащ”, то всичко останало е напразно (безсмислено). Затова “истинността” на данните е методологичен въпрос от решаващо значение. Изкривяването им се практикува в различни форми, “по-екстремални” или “по-меки”. Например:

- данни изобщо не се набират; те просто се “фабрикуват”
- резултатите се изкривяват така, че да засилят представянето на очаквания резултат;
- осигурява се определено количество данни, към които се прибавя измислена информация, за да се “оформи” пълният набор;
- фалшифицира се цялото изследване, ако резултатите не кореспондират с очакваните.

Макар че фалшификацията на данните може да се разкрие при безуспешните опити да се възпроизведе оповестеният резултат (поне в дискурса на традиционните оценки на психолозите), тя би могла да остане и неразкрита. Възможно е лъжливият резултат да се съгласува с други подобни резултати или просто да се загуби в огромното количество публикации. Понякога самата академична система на толериране и стимулиране се превръща във фактор, подхранващ измамите.

Особено остри са дискусиите, свързани с фалшифицирането на действителните цели на експериментите и измамата на изследваните. Изобщо въпросът около “лъжата” и толерирането ѝ е сложен и нееднозначен.

Методологията на съвременната социална психология е действително уникална с извоюваните правомощия да се ползва от метода на лъжата. Той отразява премълчаването (скриването) на информация за целта на изследването от участниците в него. Причината, служеща за оправдание на подобна процедура, е проста: повечето социални психолози

са на мнение, че ако изследваните знаят истинската цел на експеримента, ще променят поведението си, а получената информация за него ще бъде недостоверна.

Приема се, че в зависимост от предмета на изследването, “временното” използване на метода е наложително. Заедно с това обаче лъжата – като феномен на човешките взаимоотношения – повдига сериозни етични въпроси. Тяхното игнориране е трудно да се оцени за правомерно – дори и в “името на науката”.

Истината е, че лъжата може да нанесе вреда на индивида, манипулиран с нея: по същество, инсценираните ситуации го въвличат в преживявания, не рядко пораждащи морални дилеми, потрес, дискомфорт и други състояния, сами по себе си трудно поносими. Съществува и възможността да бъде обиден и огорчен, възприемайки отношението към себе си като “подигравка”. Появата на подобна интерпретация не само формира отрицателна нагласа към участието в изследвания; тя предпоставя и скепсиса изобщо към науката социална психология, декларираща ценността на своите изследвания в полза на човека.

Сложните съображения около използването на метода на лъжата поставят пред социалните психолози нещо от типа на дилема: от една страна, методът се счита за нужен на изследванията им, а от друга, манипулацията с него създава сериозни проблеми.

Как настоящето решава този въпрос? Как обекта на изследване да бъде защитен от безотговорната лъжа в изследвания, които я признават за абсолютно необходима и допустима в името на научния напредък?

Както по много други въпроси, и тук мненията се разминават. Някои считат, че независимо от полезността ѝ, лъжата е недопустима. Други определено настояват за използването ѝ, така да се каже, “временно” и чрез съответно “подсигуряване”. В тази посока е предложението за включване на елемента “съгласие, но със знаенето на нещата” в експерименталните процедури, популярно като съгласие от втори порядък. Получаването на съгласие “от втори порядък” е свързано с предварителното съобщаване на участника, че ще му бъде предоставена лъжлива информация. Така в методологията на изследванията се включват процедурите на “информираното съгласие” (преди вземането на решение за участие) и на “дебрифинга” (след приключването на експеримента).

Самите предписания на Етичния кодекс апелират към прилагането на “по-меки” и “по-безобидни” емоционални форми на лъжата. Но това

съвсем не означава, че “безопасната” или “благородна” лъжа трябва да се легитимира за “подразбираща се” сама по себе си.

Съвременните принципи на експерименталното планиране фактически налагат строги изисквания в това отношение: лъжа да се ползва само при абсолютна необходимост; да се действа много деликатно; да се защитават правата и да се мисли за благополучието на изследваните. Съществуват и институционални съвети, чието предназначение е да санкционират и контролират процедурите, а цел – да бъдат гарантите на участниците в тях.

Така или иначе съществуването на потенциално вредни форми на въздействие върху хората, съпроводено от субективни пристрастия на изследователите, остава, което е и уязвимата страна на метода.

В ракурса на очертаните конюнктурни граници се разиграва проблематизирването в съвременната социална психология, породено от сериозните ѝ методологични затруднения. Те влекат след себе си затруднения и невъзможност за стигане до консенсус по най-фундаменталните въпроси за една наука – свързаните с определенията на предмета ѝ, задачите и методите за тяхното обслужване. Какви са – още по-конкретно – измеренията им?

В един от нюансите на смисъла си “социалната” функция на науката изобщо, е аналогична с водещата функция на интелекта – да решава първоначално в ментален, а после в реален план обединени от обща цел задачи: подобряване на качеството на живота. Това означава екзистенцията на отделния индивид да става все по-сигурна, продължителна и удовлетворяваща го. В този контекст е обясним днес високият авторитет на естествените и техническите науки, по традиция създаващи блага за масово ползване.

Но още френският философ и социолог, основателят на позитивизма Огюст Конт (1798–1857) утвърждава потребността от научен подход към изучаването на социалното поведение.

Извършвайки синтетичен обзор на формиралите се до неговото време науки, в своя “Курс по позитивна философия” той установява, че те се фундират на една аксиома, а именно: че разглежданите от тях факти са свързани с “необходими” отношения, тоест, основават се на детерминистичния принцип. Оттук и заключението, че това е принципът (проверен във всички природни области – от величините на математиката до величините на живота), който би трябвало да важи и за социалната област.

Съпротивата срещу това невероятно разширение на детерминистичната перспектива (начената още от съвременниците на Конт) се възпроизвежда всеки път, когато се проблематизират методологичните постулати, легитимността и основанията на социалните науки. Но е факт, че тази съпротива винаги е била побеждавана.

Конт изобразява човешката история като процес, преминаващ през все по-малко суеверни (“теологични” и “метафизични”) етапи, за да достигне до модерния си (“научен”) етап. Той олицетворява крайна форма на емпиризъм, подчертаваща теорията на познанието и утвърждаваща науката като описание, предвиждане и контрол.

Това означава, че за да бъде “учен”, изследователят трябва да изхожда от точно описание на наблюдаемите събития. Само то позволява извличането на “закони”, описващи естествени правила. От своя страна, наличието на законите гарантира предвиждането на бъдещите събития. Накрая, потвърдените закони правят възможен контрола върху природата: установените причини могат да се манипулират и да водят до желани и предвидими резултати.

От учения се изисква да избягва да дава “обяснения” на това – защото нещата “просто се случват”. Особено “вредно” е позоваването на ненаблюдаеми цялости. Затова постулирането на ненаблюдаеми причини се разглежда като опасно връщане към религиозните или метафизичните суеверия.

Така позитивизмът се установява като епистемологична доктрина и теория на познанието.

Сякаш по съдбовен начин, Конт налага парадигмата, че в развитието на научното познание съществува определен модел, че има съществена разлика между чистите, или базисните науки (природните), занимаващи се с придобиването на ново знание заради самото познание, и приложните науки, занимаващи се с използването на вече натрупаното фундаментално познание в различните сфери на живота (науките за духа). Според него, възникването на чистите науки може да се представи като пирамида, на чийто връх са тези, които се интересуват от човешките взаимоотношения. Последната си чиста наука той назовава “*la morale*”, изхождайки от убеждението, че тя се занимава с хората и начина, по който те комбинират биологични и обществени влияния.

Психологичната наука дори не се назовава! За нейното съществуване не се откриват достатъчни основания: “Наистина, понеже социалните феномени, пораждани от хората, са толкова дълбоко свързани, че

тяхното реално изучаване никога не е било и не може да бъде рационално разграничено; отгук произтича и постоянното – колкото неопровержимо, толкова и пряко задължение – да се отчитат едновременно различните социални аспекти...” (*Конт, 1998, с. 85*). А за това е нужна мъдра човешка интервенция.

Независимо от пика в развитието на високите информационни технологии, съвременното остро възвръща и авторитета на социалните науки, провокиран главно от проблемността в разгръщането на нравствения аспект в човешките взаимоотношения:

“Много събития през последните години, застрашаващи бъдещето на човечеството, задължават смяна на научната парадигма изобщо, и в частност – на психологичната: екологична заплаха, глобална енергийна криза, разработване на неконвенционални средства за въоръжаване, дискриминация на малцинствата, престъпност и девиантни деяния, отчужденост и апатия. Динамичната промяна на човешките навици, традиции и ценности провокира и един от главните въпроси на днешния ден: несигурността в какво да се вярва и как да се живее” (*Йонкова, 2001, с. 118*).

Процесите на модернизация и глобализация се пречупват от вътрешните светове на хората – по своеобразен начин. Отделният индивид е включен не въобще в културата или обществото, а в твърде конкретно социокултурно поле. То е само фрагмент, със специфична социализация и набор от културни ценности. Но засилващата се маргинализация на живота добива все по-устойчив характер – превръща човека в конгломерат от разнородни социални роли, културни стойности, ценностни нагласи, стилове на живот. Усещаната амбивалентност причинява вътрешна напрегнатост, деперсонализиране поради липса на ориентация, лошо безпокойство.

Това, за съжаление, е социалният контекст...

По определение обаче, точно социалната психология се занимава с развитийните, когнитивните и личностните фактори, включени (ако не изцяло, то поне отчасти) в интерпретациите на социалния контекст от хората: “Социалната психология е уникална по фокуса си върху един тип входящи данни. Тя се интересува най-вече от начина, по който ситуационният контекст влияе върху мислите, чувствата и поведението на хората” (*Барон, Грациано, 2002, с. 25*). Нещо повече: “Социалната психология оспорва правото на философията да учи хората. Те, в крайна

сметка, не разбират как е устроен светът, в който живеят” (*Росс, Нисбетт, 2000, с. 32*).

Това е мъчително осъзнавано невежество на човешкия род. Тази наука иска да му даде шанс за постигане на човечността, на която е способен, ала никога досега не съумял да осъществи.

От друга страна, по претенция задачите на социалната психология обичайно се “диктуват” от ситуативните потребности на обществата. Нейният специфичен лайтмотив е в стремежа “... посредством изследванията, извършени в конкретни области, да отговори на някои от парливите въпроси, които си поставят хората... социалната психология се възприема като средство да се запълни една празнота: от една страна, изпълване на социалния субект с вътрешен свят, а, от друга, повторно ситуиране на индивидуалния субект във външния, тоест социалния свят” (*Московичи, 1998, с. 6; 18–19*).

Това е много сложна задача. Защото индивидуалният субект е уникален! Той е локусът, в който се пресичат много линии в неповторим набор. Между впрочем, неговата индивидуалност не се подлага на съмнение (от все повече социални психолози). Всеки човек е уникален. Дори в най-униформената култура всяка лична история е единствена. Няма такава униформена култура, която да може да унищожи тази уникалност.

И все пак... Индивидът е просто етап в процеса, започнал дълго преди той да се роди, и надживяващ го дълго след като умре. Той не носи крайна отговорност за черта на вида, нито пък може да има крайна заслуга или вина за съответна културна практика. И щом реалността е такава – какви биха могли да бъдат автентичните подстъпи към нейното научно осмисляне?

Погледнато по-абстрактно, психологията изобщо може да се разбира като опит да бъде научна по отношение на човешкото поведение. Погледнато по-конкретно, социалната психология респективно е опит да бъде научна по отношение на поведенческите аспекти, които се назовават “социални”.

Според искрените думи на един от авторите с будна съвест и загриженост за социалнопсихологичната идентичност Р. Маклауд: “Да си научен означава да си любопитен по дисциплиниран начин, тоест, да се опитваш да разбереш (а не просто да предвиждаш и да контролираш) с помощта на най-добрите съществуващи методи за наблюдение, дедукция и верификация” (*Маклауд, 2002, с. 305*). Същият автор, внимателно проучвайки не многото декади в развитието на социалната психология

като самостоятелна дисциплина, успява да идентифицира различните типове “теоретична среда”, в която творят тружениците ѝ. Разграничението им се оказва положено в четири направления:

Първата теоретична среда представя социалната психология като обяснение на психологичните процеси, протичащи в социалните групи. Има основания да се твърди, че краят на XX – началото на XXI век показва ентузиазизирано разширяване на изследователските процедури към изучаването на груповата структура на обществата.

Втората теоретична среда за социалната психология се олицетворява от индивидуалната психология и мотивацията. Ключът към разбирането на социалното поведение се фиксира в специфичното взаимодействие на индивидуалните мотиви. Психологичната основа на социалната природа на човека се открива в потока на неговото поведение, във вродените психофизиологични предразположения. Те избират обектите, на които той ще реагира и определят начина за инициране на поведението му.

Третата теоретична среда, особено в смисъла на американския функционализъм, свидетелства за привличане по-скоро от факта на индивидуалната вариация (безкрайната възможност за модифициране на човешкото поведение), отколкото от индикаторите за инвариантност на социалния живот на човека. В тази перспектива е логично “законите” на ученето (социализацията) да бъдат възприети за фундаментални обяснителни принципи.

Последната, четвърта теоретична среда, отразява стремежа към локализиране на основанията за изучаване на социалното поведение в психологията на възприятието. Основната теза е, че поведението на човека може да бъде разбрано, ако се разбере структурата на социалния свят, на който той реагира, при това – не “обективно” определения от социолога социален свят, а светът, какъвто в действителност се схваща от реалния субект. Така проблемът се оказва по същество когнитивен, а в основата на познанието се полага перцепцията (*cp. Маклауд, 2002, с. 306–314*).

Убедено може да се твърди, че развитието на социалната психология през XX век окончателно утвърждава един своеобразен “двойствен статут” в посоката си на проблематизиране и тематично доминиране. Става дума за “разклоняването” на предметната ѝ област на “психологично” и “социологично” ориентирана – двете актуални перспективи на социалнопсихологичното познание.

“Изследователските граници на психологическата социална психология обхващат ситуативното поведение на индивида и динамиката на формалните и неформалните отношения в микросоциалните групи и общности” (Градев, 2002, с. 7). Но, от друга страна: “Социологическата социална психология се свързва с изследователски периметър, който излиза от границите на микросоциалните структури. Тази ориентация включва проблемите на “голямото общество” и може да се представи в две относително самостоятелни области: първата обхваща социално-психологическите процеси и феномени на институциите и големите социални общности, а втората – характеристиките на нестандартното масово поведение” (нак там, с. 12). И последно: “Трудно е да се прецени коя ориентация на социалната психология – психологическата или социологическата – допринася повече за престижа на тази наука. Въпреки че психологическата ориентация има по-богата по тематика история, сама по себе си тя не представя лицето на съвременното социалнопсихологическо познание” (нак там, с. 15).

Както вече става ясно, за съжаление, “лицето” се представя от позитивната социологично ориентирана социална психология.

Опитвайки се да “вървят в крак” с прогреса и да представят най-новите изследователски направления, в произведението си “Ключови идеи на социалната психология” авторите Барон, Бирн и Джонсън открояват буквално следните:

- взаимовръзка между лицеизраз и възприятие за искреност;
- форми на поведение, които хората най-често опитват да си обяснят;
- “постфактум” размишления (разсъждения за това, какво “би могло да бъде”);
- автоматично пораждани резултати на социалното поведение;
- плуралистично невежество (грешки във възприятията на груповото мнение);
- невропсихологично схващане за емоциите;
- мотивация на самооценката;
- автоматична промяна на личността в резултат от възприемането на “примери” (еталони) на подражание от обкръжението;
- взаимовръзка между мисълта за смъртта и социалните възприятия;
- принципи на еволюционната социална психология и връзката им с различните поведенчески форми;

- въздействие на генетичното върху социалните нагласи;
- влияние на защитните механизми, точността на възприятията и създаването на впечатление – върху обработването на информация;
- взаимовръзка между формата на съобщението и неговото възприятие;
- необходимостта от “точност” и влиянието ѝ върху подчинението на погрешни (фалшиви) групови мнения;
- значение на емоциите и чувствата при създаването на стереотипи;
- роля на ориентацията към социално превъзходство в ситуации, свързани с избора на професия;
- “крайна атрибутивна грешка” при съжденията на индивида въз основа на принадлежността му към някаква група;
- влияние на културата върху социалното подчинение;
- отражение на груповия натиск върху мнението на индивида;
- функции на емпатията в процеса на оказване на помощ;
- роля на съпреживяването към нуждите на другите при сексуална агресия;
- културни различия в проявите на агресивно поведение (*ср. Бэрон, Бирн, Джонсон, 2003, с. 12–13*).

Каквото и да е впечатлението от изброените в списъка “ключови идеи” на съвременната социална психология, то не бива да “приспива” с доволство стремежа към иновации, а да отчита истината в мъдро изречените думи: “Задачата на всяка наука е да прави открития, а всяко откритие разочарова по малко създадените вече мнения” (*Дюркейм, 1994, с. 15*).

Вероятно социалнопсихологичната идентичност би могла да се структурира и в други схеми, но каквито и да са те, явно се очертава един и същ проблем – да се намери начин за обединяването на разнородните подходи и ориентации. Защото “най-очевидното” при социалната психология е нейното многообразие от гледни точки. Тяхната наличност се провокира от възможната битийност на множеството парадигми, чийто дискурс позволява обяснение на човешкото поведение. Различните модели естествено имат различни логически операции, епистемологични пространства и изследователски процедури, и със сигурност – различни идеологически резонанси.

Освен това, изглежда днес няма “една” социална психология! Има американска и европейска социална психология.

Американският клон на науката е повече индивидуалистичен, неисторичен, етноцентричен и ориентиран към лабораторията, отколкото европейският. Що се отнася до предметното съдържание, то европейците са по-склонни да изследват социалната идентификация и социалното влияние в ракурса на междугруповите фактори, докато социалното познание на индивидите, концептуализирано като преработена и съхранена информация, представлява основното изследователско поле на американците. Ключовите направления в развитието са резултат от разнородната изходна ориентация на изследователите: в Америка – към индивида и неговото функциониране; в Европа – към социалните и културните детерминанти на познанието и поведението.

Безкритичното възприемане и усвояване на идеите, проблемите и решенията на американската социална психология довежда до така наречената “американизация” на европейската, по-точно на голяма част от нея, условно наречена “традиционна” социална психология. В Европа обаче се развива и друго направление, основано на “алтернативна” методология. В крайна сметка, стремежът за приоритет в науката е борба за съществуване на някакви идеи за сметка на други.

Но най-релефната точка на разминаването между американската и европейската социална психология е в отношението към теорията.

В американската нейното развитие се оказва блокирано от стриктното прилагане на позитивистките принципи, според които теорията е “незадължителен” интелектуален инструмент, “произволен хипотетичен конструктор”, изработен просто за систематизиране на емпиричните данни. Важен е сякаш единствено методът. “Независимо от дискусията за това, че изследванията в социалната психология са забележимо различни от изследванията във физическите и биологичните науки, методите, които ние прилагаме, са сходни с техните по същност и насоченост” (Бэрон, Бирн, Джонсон, 2003, с. 20).

Изглежда е “забравено” едно много съществено съображение (предупреждение), изказано от самия Огюст Конт: “Подобна философия (позитивната – бел. а.) би могла, без съмнение, понякога да доведе мигновено до опасен оптимизъм, както аз откровено предупредих; но това попътно отклонение би трябвало да има място само в ограничените научни съзнания, като природен недостатък на прецизирането, влошен от порочно интелектуално образование и правещ изцяло нечисто, без никакъв реален успех, култивирането на тази изключително трудна наука” (Конт, 1998, с. 79).

Позитивизмът силно повлиява американската парадигма на бихейвиоризма, най-мощното социалнопсихологично направление, превръщайки го в извор на операционализма. В неговия дискурс и “психичното”, и “психологичното”, и “социалнопсихологичното” постепенно и неумолимо биват елиминирани от “научната психология”. Защото обект на “науката” могат да бъдат само физически забележимите наблюдавани явления.

Що се отнася до човешкия индивид, то за “научни” трябва да се приемат единствено фактите на външноповеденческите реакции, тъй като това са явленията, които принадлежат едновременно и на “природата”, и на “съзнанието”.

Без съмнение подобна визия противоречи на фундаменталната същност на научната дейност, а именно – да назовава нещата с истинските им имена. Така или иначе, подавайки се на страха от обвинение в “суеверие”, тази психология в крайна сметка се превръща в описание и предвиждане, манипулиране и контрол на това, което се вижда – поведението.

Отслабването на духовните диспозиции за непосредствено следване на трансцендентното е добре уловено от нея и обявено за признак на това, че на тези диспозиции не се полага правото на “обективна реалност”.

Но не всякога, откакто я има, науката е разбирала изискването за строго обоснована истина в смисъла на “обективността”, която методологично доминира в позитивната идея за наука:

“Невинаги специфичните въпроси на човечеството са били прокудени от територията на науката, а тяхната вътрешна връзка с всички науки... не винаги е оставала извън внимание. Докато нещата са стояли другояче, науката е могла да претендира за значение по отношение на човечеството... Защо тя загубва тази водеща роля, защо се стига до съществена промяна, до позитивистко ограничаване на представата за наука?” (*Хусерл, 2004, с. 19*). Тезата е, че позитивистката редукция на идеята за наука до “гола наука за фактите” поражда кризата на науката – в смисъл на загуба на нейното значение за реалния живот. А зададените в цитирания пасаж въпроси с възобновена сила чакат отговори до днес.

Позитивизмът съумява трайно да вложи заряда си в създаването на една психологична парадигма – трудово разделена и рационално специализирана, служеща на едно професионално тяло и на едно обучено

специализирано чиновничество да се стреми към създаването на такъв модел на поведение, който да съдейства за технологичното овладяване на света и човека в него.

В природата на позитивистката методология е налагането на един светоглед “в математически символи” – със съзнателно игнориране на всяко “същностно” в света, и тясно средоточие върху връзките между явленията – за да управлява, ръководена от него. В тази картина прозира потребността от целенасочено овладяване, но не само на природата, а на обществото и хората в него.

“Лидерският” тип изследовател на тази методология е онзи, който сякаш никога не иска да представи нещо цялостно завършено, някаква система, а само желае да продължи от един елемент към друг, от една точка към друга безкрайния процес на “науката”.

Бавно и мъчително, но сигурно започва да се осъзнава, че това е дълбока заблуда по отношение и на динамиката на знанието, и на пътя на познанието:

“Позитивното учение... е във всякаква форма из основи погрешно. Религиозно-теологичното познаване и мислене, метафизичното познаване и мислене, и позитивното познаване и мислене, не са исторически фази в развитието на знанието, а са есенциални, трайни, дадени със самата същност на човешкия дух поведения и “форми на познание”. Нито една не може да “замести” другата или да я “представява”. Задачата за разбирането на света по вътрешноличностна необходимост, задачата да бъдат направени прозрачни за разума същностните и вечните идейни взаимовръзки, и задачата явленията да се подредят, да се класифицират, и да се определят еднозначно по всички техни зависимости в една математическа символика, са задачи с еднакво първични права, и те са се диференцирали едни от други еднакво първично още от митологичното мислене” (*Шелер, 1998, с. 219*). Това означава, че съществуват и логически, и исторически основания едностранчиво апологетираните от парадигмата на позитивизма задачи и методи за “единствено” научни – да се квалифицират като несъстоятелни.

Така преди около три декади редица социални психолози обявяват криза на науката.

“Кризата на една наука означава не по-малко от това, че автентичната ѝ научност, че целият начин, по който тя е поставила задачата си и е изработила методиката си за нея, са станали проблематични”

(Хусерл, 2004, с. 15). В тясно специализираните среди се дебатираат различни варианти за определяне на причините, отключили открито признаване на кризисното положение.

Според някои, това се дължи на идеологическото пристрастие в направленията на социалната психология, според други изворът е в доминиращата методология на логическия позитивизм (постпозитивната изследователска ориентация) на социалната психология, според трети – в несъвършенствата или “изкривеното” (фалшивото) използване на експерименталните методи от социалните психолози, и не на последно място – поради невъзможността им да демонстрират всеобщност на резултатите от изследванията си, основани на “...поведението на белите плъхове или американските колежани в първи курс” (Уестланд, 2002, с. 78).

Прогресивно нараства тревожността за социалната значимост на изследователската работа, подложена на съмнение в много аспекти.

Може би в основанията си кризата се генерира най-вече от “превъзнасянето” на метода за сметка на съдържанието на социалнопсихологичната проблематика: “От историческа гледна точка не е толкова важно да се открие точно първият извършен експеримент; по-важно е да се установи, че социалните психолози до ден днешен се стараят да отгъждествят предмета и историята си с експерименталния метод... Поради тази ограниченост, в основни линии дисциплината се отдръпва от изучаването на социалните явления... изолира обектите си от социалния контекст” (Хьюстон, Штребе, Стефенсон, 2001, с. 35).

Днес виждането, че световната социална психология затъва в методологична криза, е много разпространено. Появяват се призови за драстична ревизия на “дневния ред” и прецизиране на нейната идентичност.

Опитвайки се да посочи удовлетворяващ вариант за промяна, Р. Маклауд например предлага да се възприеме нова изследователска парадигма за включването на индивидуалния субект в социалното поле:

“Една от основните трудности е, че ние всъщност никога не сме приели Аз-а като тема за изследвания... а той е най-важният компонент на психологичното поле. За да изучаваме емпирично Аз-а, трябва да започнем с феномена. Това означава, че трябва временно да се откажем от всякакви хипотези за трансценденталния Аз, за чистото Его, за когнитивния агент... Аз-ът се разполага в пространството, издържа във времето, притежава цвят, тегло и различни други свойства, открити в

останалите цялости на феноменалния свят. ... Той е вечно присъстваща закотвяща точка, около която са организирани рамките на пространството и времето. В буквалния и емпиричния смисъл, той е субект на целия опит (*Маклауд, 2002, с. 325–326*). Възниква труден въпрос, търсец двупосочен отговор: защо Аз-ът, обектът (по една от дефинициите си), към който знаещият субект е закрепен екзистенциално – не се интерпретира, и как да се интерпретира очевидната липса на интерес към него, явлението от реалния човешки свят?

Поведението на индивида – в смисъла му на “социалността”, няма значение само по себе си. Значението му за самия индивид е във възприемането на някои хора в перспективата на “други като мен”, а на други – като “различни от мен”. Затова при изследването на индивидуалното социално поведение трябва да се търсят психологичните процеси, с чиято помощ човек трансформира действителността в компонентите “Аз” и “другите”.

Действително, през последните две десетилетия социалнопсихологичният интерес започва да се насочва към проблема за взаимоотношенията на индивида с групата – но в значението на категорията “социална идентичност”, която трябва да замени категорията “социален конфликт”.

Теорията за Аз-категоризацията на австралийския професор Джон Търнър е крачка напред в разрешаването на проблема за взаимоотношенията между его-идентичността (личната) и социалната идентичност (груповата).

“Социалната идентичност може да се дефинира като общата сума от социални идентификации на личността, които от своя страна, представят социално значими социални категоризации, интернализирани като различни аспекти на Аз-концепцията” (*Търнър, 1990, с. 75*). Социалното поведение, следователно, е индивидуално действие чрез споделена социална идентичност.

В подобно “психологично” функциониране на групите, личностните различия играят не малка роля – въпреки деперсонализацията на Аз-а. Тук идентификацията е по-скоро социален продукт, свързан със стереотипното поведение на хората. А то остава винаги във връзка с разбирането, оправданието или оценката, давани на социалния контекст. Именно изискванията на социалната идентичност позволяват поведението да бъде разглеждано “над” и “отвъд” определението за индивидуални

потребности, “работещи” сами по себе си, или независимо от общностите, в които живеят човешките същества.

В дискурса на тази представа за психологичните механизми на социалния живот действително личи “по-социалното” му разбиране.

Осмисляйки методологичните проблеми на съвременната социална психология, ерудираният холандски учен Уилям Доаз отбелязва:

“Социалните психолози, които изследват например процесите на категориалната диференциация, на когнитивното равновесие, на атрибуцията, на реактивното съпротивление, се занимават с описание на тези процеси, но твърде абстрактно, тоест във от ясно определения социален контекст, без да се отчитат измененията, които претърпяват в тях при функционирането им в сферата на общуването и в различните социални отношения. Ако, от една страна, социологът изобщо не се занимава с подробното описание на механизмите на различните психични функции. . . , социалният психолог от друга – често пъти се стреми да ги описва така, сякаш те функционират по един квазиавтономен начин в индивидите, абстрахирайки се от включването им в конкретния социален контекст” (Доаз, 1990, с. 217–218).

За да се създаде такъв подход, изглежда, има нужда от свързване на различните обяснителни модели и обосновано разясняване на връзките между тях. “Задачата на социалната психология е да заяви ясно какво приема от другите науки, и това важи най-вече за областите, в които днес това се премълчава” (нак там, с. 220). По необходимост обаче, това води до преплитане на функциите в дадено социално поле.

Така се стига до предложението за разграничаване на отделни равнища на обяснение в социалната психология. Това означава, че в нейното научно поле (предметна област) трябва да съществуват “многобройни” социални психологии, които по някакъв начин да свързват психологичните и социологичните явления. Замисълът е въплътен в една оригинална представа, открила четири равнища на анализ на социално психологичните феномени.

Най-напред е “вътрешноиндивидуалното”. То е насочено към интрапсихичните сили на индивида, а тяхното разкриване демонстрира начина, по който се организира поведението му.

Следващото равнище е “междуиндивидуалното” или “ситуационното” – защото има потенциала да покаже интерактивните процеси, които

се разиграват в дадена ситуация, без отношение на различното положение на индивидите в нея.

Възможно е да се извършва и “социалнопозиционен” анализ, който е способен да разкрива различията в социалното положение, свързани с взаимодействието.

Най-накрая, съществува и “идеологическо” обяснително равнище. То се отнася до системите от вярвания и убеждения, оценъчни съждения и норми, които служат за оправдание и поддържат определен ред в социалните отношения.

Предложената схема за обяснителни равнища на анализ е една от претендиращите да изведе съвременната социална психология от кризисното ѝ състояние. Подобна визия стимулира развитието на една по-различна социална психология от американската, обръщайки се преди всичко към блестящия потенциал на европейската философска мисъл.

Въпреки различното съдържание на европейската социална психология в сравнение с американската, тя фактически продължава да остава фундаментално свързана с нейната методология (в традицията на постпозитивистката конвенционална експериментална социална психология).

С други думи, в противоборство влизат два типа светосъзерцание – фанатични механистични убеждения срещу философско верую в свободната воля на човека. Чия ще бъде победата – е повече от актуален въпрос. Задача, която вече се решава в нашите дни, и която не трябва да бъде оставена за дните, принадлежащи на бъдещето.

Вече е крайно време не само “бдителността да се събуди”, но и да даде път на свободата – в смисъла ѝ на “действие-отрицание”: “Свободата в несправедливата социална наличност, в просмуканата с неморалност историческа тъкан на съществуването, не е само знание или поне не може да бъде само самоосъзнаващо се знание. Свободата винаги е действие-отрицание против репресивната необходимост” (*Христов, 2000, с. 78*).

Има обнадеждаващи индикации за промяна. Те се зареждат от различни фактори, но главно от съобразяването с атмосферата на кохерентност, завладяваща областите на съвременната наука. Традиционните граници между тях бавно, но прогресивно се “размиват”, а обектите на изследване, изискващи екипна работа на учени от различни сфери, продължават да растат.

Социалната психология естествено търпи влиянието на тази конюнтура, опитвайки се да стигне някаква степен на вътрешна интеграция.

Става все по-ясно, че разкрилото се богатство от форми на социално взаимодействие, мислене и преживяване, както и свързаните с тях принципи на проявление, не могат да обяснят в еднаква степен поведението на представителите на различни културни и етнически групи – вътре в обществата и между самите общества. Различията в икономическия просперитет, “индивидуалистичните” или “колективистичните” културни обременености, специфичните ритуализации на живота, особеностите на традиционните стереотипизации и предразсъдъчни дискриминации – всичко това и друго подобно на него – не може да не се отразява на възприятията на реалните хора за тяхното всекидневие и, разбира се, на тяхното поведение.

Това отражение трябва да бъде окончателно признато и отчитано във всички парадигмални модели (конвенционални и алтернативни) на социалната психология. Защото е много възможно така търсената и изплъзваща се социалност да се крие в пределите на това пространство.

Доколкото психологията има шанс за завръщане към философията на мъдрите си европейски извори и към “живите” човешки взаимоотношения, и доколкото не иска да бъде просто една от позитивните науки, тя не е застрашена да стане жертва на безразличието или скептицизма, провинциализма или мистицизма.

Но днес – повече от всякога – търсейки себе си, отделният индивид е застрашен от маргиналността. Затова днес – повече от всякога – той трябва да свърже солидарно участва си с участва на общността, в която е коренът му. Дори като “гражданин на света”, той не може да успее или да загуби сам; той преуспява или се проваля заедно с нея. Затова трябва да съумее да разбере “нещата”, които в собствената му същност го свързват с живота на другите – за да бъде, да живее и да работи в хармония със себе си и в толерантност с тях.

А за да се живее и работи добре, са нужни честност, цели и предизвикателства. Постоянно...

ЛИТЕРАТУРА

1. **Барон, Р., У. Грациано.** Природата на социалната психология. – В: Възникване, предмет и изследователски методи в социалната психология. Христоматия. С., 2002.
2. **Белик, А.** Личност, култура, етнос: современная психологическая антропология. М., 2001.
3. **Бэрон, Р., Д. Бирн, Б. Джонсън.** Социальная психология. Ключевые идеи. Санкт Петербург, 2003.
4. **Градев, Д.** Перспективите на социалната психология. Встъпителна студия в: Христоматия по социална психология. С., 2002.
5. **Гудвин, Д.** Исследование в психологии. М., 2004.
6. **Доаз, У.** Социалните представи: разкриване на една концепция. С., 1990.
7. **Дюркейм, Е.** Избрано. С., 1994.
8. **Ерасов, Б.** Социална културология. С., 1997.
9. **Йонкова, К.** Психологичната модерност в областта на подходите към човешкото поведение. Варна, 2001.
10. **Йонкова, К.** Другата психология Volkerpsychologie. В. Търново, 2005.
11. **Конт, О.** Социологията като позитивна наука. Стара Загора, 1998.
12. **Кун, М.** Структура на научните революции. С., 1994.
13. **Лосев, А.** Философия на името. С., 1994.
14. **Маклауд, Р.** Мястото на феноменологичния анализ в социалнопсихологичната теория. Христоматия. С., 2002.
15. **Мил, Д.** За основата на индукцията. С., 1994.
16. **Московичи, С.** Социална психология. Т. 1. С., 1998.
17. **Росс, Л., Р. Нисбетт.** Человек и ситуация. М., 2000.
18. **Търнър, Д.** Социална идентификация и създаване на психологични групи. С., 1990.
19. **Уестланд, Г.** Лабораторната криза; статистическата криза. – В: Възникване, предмет и изследователски методи в социалната психология. С., 2002.
20. **Хок, Р.** 40 исследований, которые потрясли психологию. Санкт Петербург, 2003.
21. **Холл, К., Г. Линдсей.** Теории личности. М., 2000.
22. **Христов, Л.** Руският логос. Философия и религия. С., 2000.
23. **Хусерл, Е.** Кризата на европейските науки и трансценденталната феноменология. С., 2004.
24. **Хьюстън, М. В. Штребе, Д. Стефенсон.** Перспективы социальной психологии. М., 2001.
25. **Шелер, М.** Позитивистката философия на историята на знанието и задачите на една социология на познанието. Стара Загора, 1998.
26. **Юнг, К.** За основите на аналитичната психология. Плевен, 1992.